

SZERBHORVÁTH GYÖRGY

SZENVEDÉS ÉS LEGITIMÁCIÓ

VENDÉGMUNKÁSSÁG, BEVÁSÁRLÓTURIZMUS, CSEMPÉSZÉS
A VOLT JUGOSZLÁVIÁBAN – ADALÉKOK
A VAJDASÁGI MAGYAROK TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ

2014-ben Szerbia lakosságának 14%-a, vagyis kb. 1,3 millió személy dolgozott/élt külföldön a Világbank adatai szerint, ebből egymillió Európában (főképpen Ausztriában, Németországban, Franciaországban és Hollandiában). Vélhetően a vajdasági magyarok arányosan veszik ki részüket e népességből, ahogyan a hazautalásokból is. A szerbiaiak az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezetének jelentése szerint ebben az évben Európából 2,82 milliárd dollárt utaltak haza (és ebben nincsenek benne az óceánon túli hazautalások, de az a tetemes összeg sem, amit zsebben vittek haza a vendégmunkások/kivándorlók). Ez a GDP 8%-át teszi ki, de a régióban nem ez a legnagyobb arány. A legmagasabb Koszovóban (17%), míg Bosznia-Hercegovinában 11%, Montenegróban 10%, Albániában 9%, illetve Macedóniában csak 4%. De láthatólag az a jellemző, hogy minél fejletlenebb egy balkáni állam, annál nagyobb a hazautalások részesedése, ami elsősorban nem az életszínvonal növelését szolgálja, hanem az otthonmaradottak pusztta túlélését. Ez állhat a vajdasági magyarok többségére is, nincs különösebb okunk eltérő stratégiákat, gyakorlatot feltételeznünk.¹

Az alábbiakban a Jugoszláviában a hatvanas-hetvenes évektől elterjedő bevásárlóturizmus, csempészes és a migráció, a vendégmunkásság jelensége révén próbálom meg felvázolni, mindez hogyan hatott a vajdasági magyarok életére. Minderről gyakorlatilag nem készültek kutatások, különösen nem társadalomtörténeti, szociológiai felmérések. Pedig hatásuk aligha volt kicsi a mindennapi életre, a fogyasztásra, az életmódra, az életstratégiák kialakítására, a habitusra, és alapvető *gyakorlatokat* változtatott meg, miközben újakat is létrehozott. Mindez a jugoszláv szocialista öngazgatású rendszer legitimációjára is kihatott, a fogyasztás felpörgetése mellett – miközben a jugoszláv nem a hiánygazdaság fogalmával írható le, mint a vasfüggönyön túli (avagy inneni) többi szocialista gazdaság. A szocialista gazdaságirányítás révén, ahogy azt más országok esetében megfigyelték, nem egyszerűen a gazdaságot kontrollálták, „hanem a fogyasztás kontrollálásán keresztül (és több más eszközzel) a lakosságot általános értelemben is ellenőrzés alatt tartották.

¹ (VAM): Mennyi pénzt küldenek haza a vendégmunkások?, *Magyar Szó*, 2015. június 23., 6. p.

A fogyasztásnak így óhatatlanul politikai konnotációi is támadnak.”² Ezzel korántsem kívánom bagatellizálni az erőszaksszervezetek, azaz a hadsereg, a rendőrség, a titkosszolgálatok jugoszláviai szerepét a rendszer fenntartásában – sőt! –, általában a Jugoszláv Kommunista Szövetség és csatolt szervezetei elnyomó jellegét, de a gazdasági fejlődés látszatának fenntartásához – ami azt a hitet erősíthette, fejlődik a társadalom, a gazdaság (ami egyes szegmensek tekintetében tény is volt) – nagyban hozzájárultak a konzumformák, a korszerű fogyasztási cikkek elterjedése, azoknak a bevásárlóturizmus és csempészés, illetve a vendégmunkások általi behozatala révén.

Emellett azonban hipotézisem szerint létrejött a szenvedés sajátos kultúrája, narratívája, ahol az anyagi gyarapodás nem ellenpontoszza a magányt, a másik hiányát, mert úgy az otthonmaradó, mint az elvándorolt is szenved *idegenben*. Minthogy alap kutatások sem zajlottak, irodalmi és újságcikkekre, interjúkra, riportokra tudok hagyatkozni, pár interjúra, beszélgetésre, illetve személyes tapasztalataimra.

Feltételezésem, hogy ma szinte annyi vajdasági magyar él külföldön, mint otthon – a maximum kétszázzezernyi mellett Nyugaton és Magyarországon is élhetnek ennyien, illetve utódaik, akik ha külföldön születtek is, még a nyelvet is beszélik, vagy csak törik, értik, hazajártak vagy járnak a nagyszülőkhöz, rokonokhoz, érzelmi viszonyban vannak szüleik anyaföldjével. Vagy ha kisebb számról beszélhetünk is (tehát nem másik kétszázezerről, hanem *csak* százezerről), az is egyharmada e populációnak. De ha számba vennénk, hányan mentek ki pár évre vagy tértek haza nyugdíjazásuk után, az az állítás is megkockáztatható, nincs, nem volt olyan család, amelyet közvetlenül ne érintett volna a vendégmunkáskodás és/vagy a kivándorlás, a tágabb rokonságról, barátokról már nem is beszélve.

Fürdőszoba, civilizáció, honvágy és otthontalanság

A vendégmunkások azonban nem csak civilizatorikus-emancipatorikus hatással voltak az otthon maradókra a fürdőszoba-építéstől kezdve a telefon bevezetéséig, az áruházi katalógusok, a nyugati színes lapok, majd magnók, tévékészülékek, videómagnók behozatalával, de mintával is szolgáltak, hogy elmenni, de visszatérni is természetes dolog.

Végel László újvidéki író több helyen írt arról, hogy az ötvenes években Szenttamáson élő szülei – s mások – körében is folyamatos téma volt a kivándorlás, esetükben Ausztrália merült fel már akkor. Ez az ötlet, szándék, megoldás akkor vált tárgytalanná, amikor fiuk ekkoriban Újvidékre került

² SZABÓ A. Töhötöm: Az egyedi és az általános feszültségi: a kulturális antropológia tanulságairól a globális világban, *Rerio*, 2015/2., 106–121. p.

gimnáziumba, tehát lehetséges a szűkebb környezetben a felfelé mobilitás az iskoláztatás révén, illetve már fürdőszobán is gondolkodhattak.³ Végel később, sőt ma is sokat foglalkozik a témával, utazásai kapcsán nincs olyan esszéje, naplójegyzete, melyben ne számolna be a nemzetközi vonatokon halott beszélgetésekről, az Újvidékről Bécsbe és vissza, túlnyomórészt vendégmunkásokat szállító buszokban lefűlelt diskurzusokról: a tervekről, problémákról, stratégiákról, túlélésről, stiklikről, olcsón beszerezhető árukról stb. Ma már egyre kevésbé számít a fogyasztás mint olyan, hiszen Szerbiában is szinte minden kapható, a bécsi piacok pedig *hazait* árulnak, minden szerb/délszláv *unikum* (szalonna, ajvár stb.) kapható. Csak utalok rá, hogy már az első, illetve a második világháború előtt is több csoport, közösség tagjai távoztak a tengerentúlra (a szakmunkások inkább egyénileg Európába, többek között Josip Broz Tito is). Egy közismert eset a brazíliai, amikor a hoppon maradt, itthon mindenét hajójegyre költő magyar családok mégis visszatértek Dél-Amerikából, s egy földesúr által nekik adott helyen alapították meg a falut, amit Brazíliának neveztek el (Topolya mellett, Közép-Bácskában).

Mindenki menne (és maradna)

A Svájcban élő, vajdasági magyar származású, németül író Melinda Nadj-Abonji⁴ *Galambok röppennek fel* című önéletrajzi regénye⁵ 2010-ben elnyerte a legrangosabbnak számító Német Könyvdíjat és a Svájci Könyvdíjat is. A könyv egy Svájcba kivándorolt munkáscsalád életéről szól, akik vállalkozásba kezdenek, a két lány kisegít a kávézóban. Évente utaznak haza a Tisza-menti településre a Bácskába a nagymamához, degeszre tömött autóval. A motívumok közismertek: *kinn* a gürcölés, a bevándorlás és a vállalkozás elindításának nehézségei egy zárt, falusi közegben, a teljesíteni akarás vágya, beilleszkedési kísérletek, egyéni kudarcok és sikerek. Másfelől a sajátos szabadság otthon, a nagymamánál, ahol a régi szokások, mindennapok ötvöződnek a nyugati fogyasztói társadalom újabb és újabb cikkeivel. Továbbá az otthonmaradottak némelyikének kínlódása a (poszt)titói Jugoszláviában, a hetvenes-nyolcvanas években. A haza, a honvágy fogalma, szerepe a Kocsis család életének középpontjában áll, a gyerek pedig az után kutat, vajon miért kellett apának és anyának elhagyni szülőföldjét, ami neki a nagymamánál mégiscsak egyfajta Kánaán, a szabadság, a kötöttségnélküliség földje, ahol

³ L. például: VÉGEL László: *Bűnhődés. Naplóregény*, Noran Libro, Budapest, 2012.

⁴ A szerző nevét akár magyarul is írhatjuk, de választott nyelvén írva az eredeti német nyelvű kiadást így jegyzi.

⁵ Az eredeti 2010-ben jelent meg *Tauben fliegen auf* címmel, magyarul pedig 2012-ben a Magvető Kiadónál.

a nagy lesi minden kívánságát, de a nagymama megválaszolja: „Minket és még sokakat megakadályoztak abban, hogy éljük az egyszerű életünket.”

Hogy a regény megkapta a legrangosabb díjakat, nemcsak művészi igényének köszönhető, hanem a témának is: az utóbbi időben Európa egyik legfontosabb kérdése a gazdasági válságon kívül a bevándorlók és a menekültek helyzete, az ő integrációjuk.

Az egyszerű élet utáni vágyat Nyugaton a kemény munka, a bizonyítási kényszer váltotta fel – a jobb élettel, ám érzelmi problémákkal. Így itt adalékokkal kívánok szolgálni, hogy a vajdasági magyarok életében miként jelent meg az egyébként mindenki által már csak *gasztarbajterek*nek nevezett tömegek élete, hogyan hatottak ők az otthonmaradottak életére, illetve egy másik fontos dolog, a külföldre utazás, a nyugati fogyasztási formák, de a csempészés is miként befolyásolhatta az otthoniak életét, gondolkodását, a szokásokat, az értékeket.

Ugyanakkor a történetet *hátulról*, azaz mai perspektívából kell megközelítenünk. A hatvanas évektől tömegessé váló kivándorlás Jugoszláviából kezdetben ideiglenesnek tűnt. Maguk a vendégmunkások többnyire rövid ideig, pár évig akartak kinn dolgozni, sőt csak szezonálisan, s majd ha otthon házat építettek, földet vettek, vállalkozást indítottak, hazatérnek. Ám a kinttartózkodási idő egyre hosszabbodott, a kilencvenes évek délszláv háborúi, a gazdasági embargó, a nyomor pedig nem hogy a visszatérésre ösztökélte volna őket, hanem folytatódott a már véglegesnek szánt exodus. Nem volt ez másképp a vajdasági magyarok esetében sem, akiknek száma drasztikusan csökken, részben az elvándorlás miatt – a háborúk miatt távozók/emigrálók számát több tízezerre becsülték (bár a népszámlálási adatok megbízhatatlannak, az összeírók anyagi érdeke is, hogy mindenkit feltüntessenek otthon élőként, ha csak halvány jele is van, hogy olykor hazalátogat, ingatlanja van). Az újabb kivándorlási hullám 2010 után indult el, miután könnyített eljárásban kaphatják meg a magyar állampolgárságot, útlevelet, és így az egyszerű lehetőséget a nyugati munkavállalásra.

A mai *mozgékony*ság, a mobilitásra, migrálásra való hajlam, szándék alighanem kisebb mértékű lenne, ha nem alakulnak ki jellegzetes formái a 20. század utolsó harmadában, mint utaltam rá. Az otthonmaradók számára – és ez az írott sajtóban folyamatos téma – az elvándorlók lelki veszteségként is megjelennek (nemcsak munkaerőként esnek ki például a családi, főképp mezőgazdasági termelésből), még akkor is, ha tudják, a gyerekek, rokonok, barátok jobban megy a sorsa. A maradás melletti érveket azonban racionalizálni is kell, nem elég a szülőföldön maradás ideológiája. A mai sajtóban is se szeri, se száma azoknak az újságcikkeknek, interjúknak a száma, amelyek a (végleg) hazatérőkről szólnak, a fiatalokról, akik megjárták a Nyugatot, de akár családotul is visszaköltöznek, mert kinn sem könnyű boldogulni, drága az élet, idegenek maradnak. Ugyanakkor a sikersztorik is megjelennek – fő-

leg azokról, akik fiatalon, egyedül, diákként vágtak neki a nagy útnak, ekkor részben kalandként jelenik meg az élet, a vajdasági magyar pedig rátermett, mindent túlélő, magát feltaláló emberként. Nem hogy egy lapszámon belül elfér egy-egy ilyen, egymásnak akár ellentmondó sztori – a marasztaló, a viszsztatérőt, illetve a távozottat éltető –, hanem akár egy oldalon is.

Az észak-bácskai településeken megjelenő, átvonuló afrikai és közel-keleti tömegek pedig újabb és újabb kérdésekkel bővítik a kört, melyek egyfelől ismerősek, hiszen saját közegükben ötven éve jelenlévők (kivándorlás, menekülés, vendégmunka), másfelől lehetőséget nyújtanak az emlékek fellelevenítésére, az összehasonlításra – vajon mi, magyarok miért, hogyan vándoroltunk el a szebb jövő reményében, illetve miért, hogyan menekültünk a háború elől? Mi történt akkor, amikor 1991-től, s főleg 1995-ben, majd a NATO-bombázás után, 1999-től boszniai, horvátországi, koszovói szerbek, illetve romák, egyiptomiak jelentek meg, majd telepedtek le a vajdasági magyar településeken is? Kulcsfogalom az együttérzés, a szolidaritás, a másik meg (nem) értésére való akarat, képesség, másfelől az idegengyűlölet, a haza, a szülőföld védelme, a termés, a munka, a biztonság iránti aggodalom. A szülőföld és az etnikai identitás megőrzésének igénye mint prioritás keveredik a másoktól való félelemmel, ami érthető és helyenként akár jogos is, ám az e sorok írásakor tapasztalható hisztéria (amely a sajtóban és a közösségi médiában érhető tetten, és kisebb intenzitással a mindennapi beszélgetésekben) elfedi és elfeledteti azt, milyen sajátos tapasztalatokkal rendelkeznek a vajdasági magyarok, milyen problémákkal szembesültek ők maguk. Ezért is célszerű visszakanyarodni a hatvanas évekhez, amikor az egyéni/anyagi boldogulás legitim igényként jelent meg, viszont ezzel párhuzamosan a vendégmunkás olykor mégis inkább sajnálnivaló, szerencsétlen, bukácsoló, szenvedő figura, aki kofferjában él. S bár az otthon maradtak, a szülők úgyszintén szenvednek, mégis kettős életet élnek: az emigráló jól él, de szenved, a maradó meg rosszul, de legalább otthon van, és nem vetik meg, nem idegen. A vendégmunkás kinn nem tud integrálódni, és ezt csak részben kompenzálja a fogyasztói társadalom – hiszen spórolnia kell, hogy otthon mutassa meg, mire tett szert, ám otthon kinézik, mert felvág, hivalkodik, nagyozol, és végül hazajáróként is félig idegen.

Az épp az utóbbi hónapokban megnyilvánuló német és osztrák menekült-és befogadáspolitikai kapcsán ki kell emelni, hogy a hatvanas években korántsem volt oly toleráns a hangulat. Németországban például kiírták némely kávéház és vendéglő ajtajára, hogy „Kutyák és vendégmunkások számára tilos bejönni”. Ez a nem is oly régi időket idézte, feljelentések is történtek, ám a német alkotmánybíróság úgy döntött, hogy ez nem sérti a törvényt. Mert bár etnikai és vallási alapon tilos a megkülönböztetés, a gasztarbajter nem ilyen kategória. Ugyanakkor ez teremtett űrt a vendéglátóipari-szórakoztató piacon, és a talpra álló vendégmunkás-vállalkozók létrehozták a horvát,

szerb, olasz, majd a török stb. vendéglőiket. Ami épp identitásuk megőrzését segítette, együttműködésüket, szolidaritásukat segítette, találkozó- és újság-olvasó helyé, klubba, információs központtá is válva.

Az érkezők első impressziója gyakran a megaláztatás volt, Bécsben már a vasútállomáson. Mivel ide érkeztek az újak vagy a szabadságról visszaérkezők, hétfvéken itt gyülekeztek a vendégmunkások, levelet, csomagot, híreket várva, itt találkozhattak sors- és nemzettársaikkal. A tumultus hatalmas volt, az osztrákok úgy igyekeztek rendet tartani, hogy szerbhorvátul tettek ki feliratokat: „Ne köpködj a földre!”, „Ne hangoskodj!” stb.

Tény, hogy az első hullámban az iskolázatlanabb rétegek érkeztek, a nyelvet sem beszélték, s világos, hogy nem moziba vagy könyvtárba jártak, a közösségi terek később alakultak ki (és azok is a hétfégi mulatásra, ivásra korlátozódtak). A barakkvárosokban igyekeztek őket ott tartani hétfvégen is, a városközpontokban nem látták szívesen őket, bizonyos szinten szegregálták az őslakosoktól. Albérletbe pedig azért sem tudtak költözni, ha pénzük akadt is, mert a helyiek nem adták ki nekik a szobákat (és maguk a helyiek sem bővelkedtek városi lakásokban a második világháború után). A hatóságok busszal szállították ki hétfvégenként a prostituáltakat a táborok környékére. A befogadók tehát korántsem voltak oly toleránsak, nem az integrálás volt az elsődleges cél az első generációknál, hanem munkaerejük, jó esetben szaktudásuk kihasználása.

Bármi-bárki jöhet-mehet?

A hatvanas éveket – amikor is a jugoszláv állampolgárok milliói kaptak világlátólevelet, s amikor elkezdődött a munkaerő kivándorlása Nyugat-Európába – a titoista Jugoszlávia liberális időszakának tartják. Ugyanakkor igen forró évek ezek – hadd utaljak csak a Ranković-ügyre, az állambiztonsági szolgálat szerb vezetőjének megbuktatására, ami az elfojtott nemzeti feszültségek újbóli megjelenéséhez vezetett (a koszovói válság újabb hulláma is ekkor indult el). 1965-ben kezdődött egy újabb nagy gazdasági reform, a Kardelj és Bakarić vezette liberális szárny vált dominánssá. Edvard Kardelj, a párt főideológusa ezúttal *piaci tervgazdaság* kiépítésén fáradozott, mert belátta, hogy a devizatartalékok kimerülésével és az infláció megnövekedésével csak a manchesteri út járható még a szocializmusban is, bár nagy a kockázat: valószínűleg be kell majd zárni kb. kétezer üzemet, tömeges elbocsátásokra kerül majd sor és megugranak az árak.⁶ A nyugati segélyek, majd hitelek révén ekkor kezdődött el az ország végzetes eladósodása.

⁶ A *Jugoszláv Kommunista Szövetség története* című kötetben (Forum, Újvidék, 1985) ezt olvashatjuk: „A korábbi extenzív foglalkoztatás és az új keletű törekvés az ésszerűbb

Az utazás és a kivándorlás liberalizálására az ötvenes évek közepétől került sor (párhuzamosan a jugoszláv–szovjet viszony normalizálódásával), kezdetben leggyakrabban egyszeri rokonlátogatás vagy turistautak esetében, így Magyarországra is.⁷ Tito az országban élő törökök helyzetét Törökországgal egyeztetve, egy *gentlemen agreement* szerződéssel úgy oldotta meg 1953-ban, hogy engedélyezte kivándorlásukat, ami egyes vidékeket igen súlyosan érintett, mint például a dél-szerbiai és észak-montenegrói Szandzsák vidékét. Ám tudni kell, hogy albánok tízezrei vallották magukat töröknek, és így menekültek el a jugoszláv represszió elől, és egyes kutatók 400 ezerre teszik azon albánok számát, akik törökökként vándoroltak ki 1966-ig.⁸

A jugoszláv állampolgárok a hatvanas évek közepétől kezdve szinte korlátlanul utazhattak külföldre. Útlevelet legfeljebb a legveszélyesebb politikai ellenzékiek nem kaphattak. Beszédes adat, hogy amíg 1979-ben 10 millió francia utazott külföldre, addig 22 millió jugoszláv (az ország lakossága is 22 millió volt). A célvárosok: Graz, Nova Gorica, Trieszt, Udine, Bari, illetve Budapest, Szaloniki, majd Isztambul. Főleg Triesztet kell kiemelni: ide olykor napi 10 ezer jugoszláv utazott. Az utazók 90%-a vásárlási szándékkal kelt útra. A probléma súlyosságát jelzi, hogy a jugoszláv állam olykor a csőd szélére került e hatalmas bevásárlási hullámok miatt. Ugyanis az utazók kivitték a devizát, ezen felül Nyugaton a dinárt is váltották (amit a több milliónyi nyugati turista hozott vissza) – az országból tehát kiáramlott a pénz, és egy-egy ilyen nagyobb hullám valóságos monetáris ütet mért a költségvetésre. A sajtóelemzések persze ködösítettek, amikor éppen a bevásárlóturizmust okolták az egyensúly megingásáért, mert abban sokkal nagyobb szerepet játszhatott az ország eladósodása és az öngazgatásba burkolt-álcázott redisztributív rendszer, a vállalatvezetők felelőssége nélkül működtetett „piacgazdaság”, amikor a veszteségért senki nem felelt anyagilag, legfeljebb politikailag bukott.

Egy beszédes adat: 1983-ban Jugoszlávia és Olaszország között 501 milliárd líra pénzforgalom ment végbe ily módon (egy dollár ekkor kb. 1500 lírát ért) – e példa jól jelzi a dolog súlyosságát. Emiatt aztán adminisztratív

gazdálkodásra a munkanélküliség növekedéséhez vezetett. [...] Az ebből eredő politikai problémák súlyát csak részben enyhítette az a körülmény, hogy többek között a jóval nagyobb kereset reményében egyre többen (zömmel földművesek) vállaltak munkát nyugat-európai országokban (1968 derekán számuk elérte a 400 000-et.”

⁷ Az alábbiakban a CEU Szabad Európa Rádió sajtóarchívumára támaszkodtam. A tanulmány e része egy korábbi írásomon alapszik, L: *Suffering and Legitimacy*, *Cultural Studies*, 2002/16, 127–144. p.

⁸ A muzulmán albánok és törökök elköltözéséről L.: Marijana STAMOVA: *Pitanje iseljavanja muslimana Albanaca i Turaka iz Jugoslavije posle Drugog svetskog rata*, <http://www.academia.edu/5712835/Pitanje_iseljavanja_muslimana_Albanaca_i_Turaka_iz_Jugoslavije_posle_Drugog_svetskog_rata> (letöltve: 2015. 12. 05.).

intézkedéseket hoztak arról, mennyi pénzt vihetnek magukkal a polgárok (amit ők kurrens jugoszláv áruk csempészésével pótolnak). Ám ez sem segített, így például 1982-ben bevezették a depozitot (kb. 100 német márkának megfelelő dinárt kellett letenni a bankban, amit egy év után teljesen értékétvesztetten kapott vissza az utazó; a kilencvenes években Slobodan Milošević rezsimje minden kiutazáskor 10 márkát fizettetett meg). Ez viszont Trieszt bankcsődjéhez vezetett.

A nyugaton vásárolt áruk listája végtelen, de főleg a ruha, különösen a famózus trieszti lódenkabát, a farmer, kávé, csokoládé, technikai eszközök, arany (mint *váltópénz*) vezették a listát. A trieszti áru nem állt meg Jugoszláviában, hanem – például a szabadkai „buvljákon”⁹ keresztül – más szocialista országokba is eljutott. Szabadka még a kilencvenes évek végén is csomópont volt, és csak a Milošević-rendszer bukása, a nemzetközi zárlat feloldása után szűnt meg annak lenni, bár a piac ma is látogatott a magyarországiak részéről (ma a hamisított, de kitűnő minőségű, négyszer olcsóbban megkapható ruhanemű a legkeresettebb, a farmer, a sportcipők). Nemcsak magyarok, de lengyelek és románok is ide jöttek: a magyarok főképpen élelmiszert, a lengyelek elektrotechnikai műszereket és szerszámokat, órákat, a románok ebédlőszerviz-készleteket és textilárut hoztak, hogy olasz vagy jugoszláv árura váltsák át. Ezért lett *szabad* Szabadka, és a vasfüggöny másik oldalán élők szemében azt szimbolizálta, hogy a jugoszláv szocializmus szabadságot ad polgárainak, noha ez közel sem volt így. A jugoszláv–bolgár határ mentén pedig hagyományosan megrendezték a két nép találkozóját – ám itt senkit sem „a gazdag kulturális-művészeti program” érdekelt, hanem az áru. 1983-ban az adott napon például 160 ezer ember találkozott, 26 tonna kávé kelt el, a sláger a „ceten alva” volt (ezt az édességfélét a bolgár kereskedők hozták). A jugoszlávoktól viszont az autógumit, Vegetát, eurokrémet (kenhető csokikrémet), rágógumit, csokit, alkoholos italokat, karórákat, továbbá szerb műnépzenei kazettákat és lemezeket (Miroslav Ilić, Lepa Brena, Alma Ata műveit) vásároltak – a nyugati mintájú, de a főleg szerbek és szerbhorvátul beszélő muzulmánok által szlávosított tömegkultúra áramlása megkérdőjelezhetetlen lett. Amíg a hatvanas évekig Jugoszlávián belül a hercegovinai dohány volt a legközkedveltebb csempészáru (hiszen az ország határai még zártak voltak), addig később már minden kelendő lett, úgy a hiány, mint az árrés miatt. Ez még egyes újságokra is igaz: mivel a román–szerb határ mentén sokan nézték a jugoszláviai tévécsatornákat, ezért oda ötvenesével csempészték a *TV Novosti* című műsorújságot.¹⁰ Emlékezetes maradt Lepa Brena

⁹ Ez az ottani (nem mezőgazdasági termékeket forgalmazó) piac neve (L. még: lengyelpiac, kínai piac stb.).

¹⁰ A listához L.: 40 éves a 7 Nap-rovat. MISKOLCI József: Csempészésből sosem elég, 7 Nap, 1988. július 26.

hatalmas temesvári koncertje is 1984-ben, ahol még az *Éljen Jugoszlávia* című dalt is énekelte vele a tömeg.

A nyolcvanas évek végén, miután a lengyel, majd a csehszlovák, a magyar, végül a szovjet állampolgárok is utazhattak Jugoszláviába, gyakorlatilag bármi kelendővé vált – ha *itt* nem, akkor *ott*. Észak-Bácskában – ahonnan tömegesen küldtek meghívóleveleket főleg kárpátaljai magyaroknak – az egyes áru ára egy *cservena* volt, azaz az akkor piros-vörös százdináros. E korszak markáns csempészcsoportha a vasutasoké, akiknek hozzátartozói is kedvezményesen avagy ingyenesen utazhattak bármelyik európai országba, különösen a lengyel áru ígért sok hasznot. Egy alkalommal a szabadkai állomáson a Polonia expressz utasai közül 1200-at szedtek le a vámosok, akiknek fele vasúti ingyenjeggyel utazott.¹¹

Az áru behozatala nem feltétlenül történt illegális úton (ez a vám szabályoktól is függött), az azonban biztos, hogy jelentős számú embert érintett, főleg a határ mentén (harminc kilométerig a jugoszláv állampolgárok ún. kishatárforgalmi útlevelét is kaphattak). Így a vajdasági magyar település, Csantavér mint a csempészek falva reprezentálódott a sajtóban: a 10 ezer lakosú faluból naponta öt autóbusz indult el shoppingtúrára (főleg Bécsbe vagy Törökországba), ez kb. napi 250 ember, s figyelembe véve, hogy egy túra több (általában két-három) napot vett igénybe, megvonható a mérleg: a lakosság 5%-a szinte állandóan e „munkával” foglalkozott a hetvenes években. Az európai vámosok, ha valakinek meglátták útlevelében a Csantavér helységnevet, rögtön időt szakítottak a tüzetes vámvizsgálatra. De nemcsak a csantavériek voltak *fineszések*, hanem a jugoszláv hatóságok is. A buszokat felületes ellenőrzés után hagyták bejönni a jugoszláv oldalra. Az örvendező csempészeket azonban a rendőrség a Csantavér határában állította le. A megijedt csempészek a buszablakokon hajigálták ki a fél- és egykilós aranytömböket (!) – legalábbis az elterjedt legendák, az egyre homályosabb visszaemlékezések szerint, tudván, hányéves börtönbüntetés vár a tettenértekre.

Egy 1969-es újságcikk feltételezése szerint¹² az utazók, turisták között elsősorban értelmiségiek, szabadúszók és hivatalnokok szerepeltek. A tollnok örömmel jegyezte fel, hogy a távolabbra utazók általában nem cipelik magukkal a külföldön jól eladható termékeket (itt éppen szalámifajtákról esik szó). Ám akikről ír, azok tényleg inkább turisták, és alighanem az is valószínű, hogy már a fentebb említett rétegek indultak el világot látni. Párizsba, Londonba, a Szovjetunióba, spanyol és görög körútra a hetvenes évekig főleg az iskolázottabbak indultak (így társasutazás keretében az egész tanári

¹¹ IVKOVIĆ, Luka: Polonia-express, avagy a „lengyel kapcsolat”, 7 Nap, 1988. június 6.

¹² GABRIĆ, P.: Turisti bez paketa [Turisták csomag nélkül], Vjesnik [Zagreb], 1969. április 30.

kar), ám onnan nemcsak kurrens fogyasztási javakkal, hanem emléktárgyakkal (az Akropolisz és az Eiffel-torony giccses műanyag szobrocskáival), kis díszüveges szeszesitalokkal és gyerekajándékokkal tértek haza, azaz a jellegzetes nyugati kispolgári kultúra elemei jelentek meg a vitrinekben. De a hazai vállalati kirándulások és főképpen a tengerparti vállalati üdülők kora is elérkezett. Másfelől e rétegeknek az sem jelentett problémát, hogy Nyugaton a legkorszerűbb technikai felszerelést vásárolják meg, a vámot is kifizetve. A vajdasági magyar értelmiség (tanárok, újságírók, orvosok) körében a hetvenes-nyolcvanas években szokványos hétvégi kirándulásnak volt tekinthető a Szegedre vagy Pestre történő „át- és felugrás”. Az ok kevésbé kereskedelmi, sokkal inkább kulturális és szórakozási célú: városnézés („egy kis jó magyar levegő beszippantása”), a szegedi csárdában magyaros halászlé, tokaji, majd este színházi előadás, koncert. De az sem ritka a későbbi visszaemlékezésekben, hogy „aprópénzért mulattuk szét Szegedet”. Amíg a magyarországi, szlovákiai, esetleg romániai magyaroknak Jugoszlávia volt a kis édenkert, addig a vajdasági magyarság egy része számára mégiscsak Budapest és Szeged jelentette a szabadabb légkört, vagy legalábbis azt a helyet, ahol az internacionalista jugoszláv kultúrát felválthatja arra, amire jobban vágyott: a magyar kultúrára, még ha népiesebb-szórakoztatóbb formáira is. Itt tehát a kulturális turizmus egyik speciális válfajáról beszélhetünk, ahol a nyelvi és nemzeti azonosulás is fontos. Eközben a magyar sztárszínészek és énekesek a jóval nagyobb, illetve értékesebb honorárium miatt (hiszen levásárolhatták) előszeretettel hakniztak a Vajdaságban. Ki kell emelni, hogy a hetvenes évektől kezdve testvértelepülési kapcsolatok kezdtek el kiépülni, így azokkal a falvakkal, ahonnan eredetileg telepítették a bácskai-bánsági településeket, illetve a sport terén is intenzívebbé váltak a kapcsolatok. Ezek a kilencvenes évek elején még fontosabbak lettek, de jelentős hatással lehetnek a mai ún. nemzetegyesítésre is, a politikai ideológiák, pártszimpátiák (a kettős állampolgárság, illetve a szavazati jog megadása óta különösen) átvitelére, mondhatni, exportálására.

Vagyis Magyarország felé egy másik mechanizmus működött a nyolcvanas évek végéig: a vajdasági magyarok nemcsak azért jártak át előszeretettel, hogy rokonokat vagy ismerősöket látogassanak, hanem hogy olcsón megvacsorázzanak és megtankoljanak, továbbá hogy sajtot vegyenek az eladott Cézár-konyak és Vegeta árán. Ez inkább a cserekereskedelem egy formája, mintsem csempészés, és rétegspecifikusnak sem nevezhető. A családok önellátásának másik fontos formája a külföldön dolgozó rokonok és barátok révén ment végbe – mert Jugoszlávia is sok tekintetben hiánygazdaság volt, illetve el- és lemaradott a Nyugathoz képest –, akiknek nem jelentett különösebb problémát akár értékesebb (ún. fehér) technikai felszerelést hazaszállítani. Ezen útvonal segítségével válhatott már a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján státusszimbólummá a zsebszámológép vagy a kétkazettás magnó.

A nyolcvanas években tipikusan az egykori vendégmunkások házaiban jelentek meg először a videókamerák.

A csempészek, akárcsak a vendégmunkások esetén, inkább az iskolázatlanabb és szegényebb rétegekből kerültek ki, akiknek egy része munkanélküli is volt – állandó munkahely mellett lehetetlen lett volna a több napot igénybe vevő és rendszeres utazás. A szabad Jugoszláviáról szóló mese, illetve információk éppen azon réteg tagjai révén terjed(het)tek, akikről jó okunk van feltételezni, hogy a politikai mechanizmusokról nem volt átfogó képük. Jugoszláviában a munkanélküliség kategóriája nagyon is valóságos volt; bár a vállalatokban volt *szivacs*munkaerő, de nem létezett a *közveszélyes munkakerülés* kategóriája. A munka nélküli jövedelemszerzés ellen a jugoszláv hatalom ugyanolyan eltökélten küzdött a szavak szintjén, mint a többi szocialista ország (vagy általában a határőrök és a vámosok bárhol), de a hatalom elnézőbb volt, illetve inkább megvámolta a tételeket. Jellemző, hogy a vasfüggőnynél tapasztalható prűdség korántsem volt jellemző a jugoszláv–olasz és –osztrák határon. Az erotikus és pornókiadványok helyett inkább a politikai emigráció irományait keresték, vagy azokat a nyugati napi- és hetilapokat, amelyek Jugoszláviát (és különösen Titót) kritizálták. Hogy mely napilapokban bírálták a rezsimet, azt épp a jugoszláv *Hivatalos Közlöny*ből tudhatta meg a renitens érdeklődő, mert ott a pontos megjelenés napját is közölve tiltották meg egy adott példány behozatalát. Ilyen formában letiltott magyarországi kiadványra nem bukkantam, gyakorlatilag bármilyen magyar könyv, újság behozható lett volna a Vajdaságba; igaz, nem mondható, hogy a hatvanas évek végétől – amikor fellendült a határon átívelő utazás – a magyarországi kiadók jugoszlávellenes írások kiadásában jeleskedtek volna. A magyar határőrök csak a magyarországi, erdélyi, esetleg szlovákiai magyar disszidensek írásaira vadásztak adott esetben, miközben a másik irányban egyes jugoszláviai magyar kiadványokat nem láttak szívesen Magyarországon, mint az *Új Symposion* vagy a *Híd* folyóiratok egyes számait, amelyek épp e disszidensek írásait hozták.

A vendégmunkások és a ki- és elvándorlók

A jugoszláv rendszer legitimációja több pilléren alapult. A háború után az újjáépítésre, az új, *igazságos* rendszerre, később az iparosításra, a *fejlődés*re, s arra, hogy az ország a béke híve, kimarad a hidegháborúból. Tito kultusza kapcsán kiemelik, hogy a hetvenes évektől haláláig – főként az 1980-as években – elsősorban az el nem kötelezett országok vezetőjeként, a külföldi elismertségre épített, mint az ország örökös elnöke, mely posztot az alkotmány garantálta számára. A másik az öngazgatású szocialista piaci tervgazdaság lett volna – ha sikeresen működik. A gazdasági válságot egyre növekvő nyu-

gati hitelekkel igyekeztek palástolni, a munkanélküliséget pedig nemcsak az csökkentette, hogy lehetővé tették a külföldi munkavállalást, de a vállalatok külföldi jelenlétét is támogatták (elsősorban a harmadik világban, Afrikában és a Közel-Keleten). Ahogyan a csempészség nem oly szigorú korlátozása, a fogyasztói kultúra elterjedése, támogatása, a kevésbé szigorú kultúrpolitika mellett a vendégmunkásság fenoménje is egyfajta szellőztetőrendszer volt, melyen keresztül az elégedetlenkedők haragja elpárologhatott. A kívülállók számára Jugoszlávia élhető ország volt – még az egykori ellenzéki, később disszidáló vagy emigrálásra kényszerített, baloldali filozófusok számára is maga volt a szabadság terepe, amikor a tengerparti Korčulán vehettek részt a hatvanas évek végén a filozófustalálkozón, többek közt Jürgen Habermasszal fürdőzve. A valóságban a hetvenes években, főleg az olajválság után, a krach, az ország csődje szinte folyamatosan napirenden volt: a vállalatok eredménytelenül, hatékonytalanul, veszteséggel működtek, a beruházások gigantikusak, de elhibázottak voltak, benzinhiány lépett fel, s a nyolcvanas évek elején több mindent jegyre adtak. Nemcsak az import árucikkeket, mint a kávé: az Európa éléskamrájaként láttatott Vajdaságban például étolajhiány lépett fel, s egy rövid ideig még a kenyér is hiánycikk volt. A tejcsokoládét a „cukortábla” váltotta fel, mosópor is alig akadt, az előállított termékek egyre silányabb minőségűek lettek (jellemző a Jugoszlávia büszkeségének tartott kragujeváci autógyár Zastaváinak minősége, az évszázad bizniszének kikiáltott, az USA-ba irányuló Yugo márkájú Zastavák csúfos bukása). A fogyasztás általi legitimáció tehát egyre inkább értelmetlenné vált – és 1981-től Koszovóban már nyílt összecsapások, tüntetések is elkezdődtek, az ellenzéki, már nacionalista politikusok közül többen börtönbe kerültek.

A magyarok migrációs tendenciái

Ezen összetett helyzetben a kezdetektől fogva a vajdasági magyarok migrációjának több iránya volt megfigyelhető. Az egyik a belső migráció: gimnazisták/egyetemisták, illetve a szakmunkások/szakemberek elvándorlása a nagyobb városokba, a humán értelmiség esetében Újvidékre (média, egyetemek, kutatóintézetek), esetleg Belgrádba, illetve Szabadkára. A bánati falvak tanultabbjai inkább Szabadkát, Észak-Bácskát választották. Emellett nem csak a szegényparaszti réteg indult meg, s nem is a kényelmesebb városi munkahelyekre, hanem véglegesen maga mögött hagyva Jugoszláviát.

Az egyik közismert, bár szisztematikusan nem feldolgozott eset a székelykevei. A Dél-Vajdaság (a magyar nyelvterület legdélebbi) falvába, Székelykevére először palócok érkeztek, majd 1883-ban települt oda 645 bukovinai székely család, azaz kb. 2000 telepes. 1948-ban laktak itt legtöbben a népszámlálás szerint, majdnem 4500-an, de részben, s főleg az elvándorlás

miatt 2002-ben már csak 2500-an (85%-uk magyar), s 2011-re 150-nel fogyott a lakosságszám. A helyzet a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején volt kritikus – a legenda szerint egész utcák vándoroltak ki Ausztráliába, s ott is egy utcában telepedtek le. A *Székelykeve: egy falu a kivándorlásról* című riport¹³ pontos adatokat nem közöl, de az arányok érzékletesek. Az iskolában a harmincdiákos tagozatban felteszik a kérdést, kinek dolgozik édesapja, édesanyja vagy rokona (azaz ez nem csak a szülőket jelenti) Nyugaton: 26-an teszik fel kezüket. Viszont arra a kérdésre, hogy a tavaszig kinek a szülei terveznek kivándorolni, kilencen jelentkeztek. Az ötezer lakosból – így a cikk – Ausztráliába harminc, „aránylag jómódú földműves család” emigrált, és nemsokára újabb három család indult el oda. Ebben az évben a legmódosabb gazda is hajóra szállt ötödmagával, „gyönyörű házat, két szép lovat, tizenvalahány hold földet és több mint ötven év küzdelmét hagyta itt. Amit magával vitt. tizenhét jól kitömött párna, néhány dunyha és a zománcozott edények.” De miért? Így válaszolt a gazda: „Mert még a hátralévő életemben világot akarok látni.” „A valódi, mélyebb okokat senki se tudta meg.” Ekkor már a mesteremberek zöme is már külföldön él, „a napokban három kovács szedi a sátorfáját”. A falu pedig „meghökkenve és rosszállóan veszi tudomásul az aránylag jómódban élő emberek tömeges kivándorlását. A nincstelenekét természetesnek tartja. A kivándorlók többségét ők adják.” Az iskolában hatszázról egy-két év alatt százszal csökkent a gyerekek száma, már alig volt fiatal, a házak ára a felére csökkent – mintha csak a mai állapotokról szólna a riport. A nem hivatalos adatok szerint ezren dolgoztak külföldön – nyolcszorosan túltettek az országos átlagon, de a kivándorlási láz nem érte el a tetőfokát. A krónikás lejegyezte, hogy az ötvenes években az egyik nagykövetség küldött ki kérdőíveket (bár nem emlékeznek arra, hogy melyik – ami elég furcsa), ki vándorolna el – akkor ötszáz család jelentkezett. A taszító erők egyike, hogy rossz földeket kaptak, előntötte a talajvíz, vagy kiöntött a Duna. A párt akkor rázta meg a vészcsengőt, amikor két párttag is emigrált. Az újságíró végül elvetődött a szomszédos faluba, Sándoregyházára – az egyik házból kilépő öregasszony tájékoztatta, rossz utcába tévedt, mert innen már mindenki elment.

Hasonlóan súlyos helyzet alakult ki Észak-Bánát településein is, így az eldugott, a román határ mellett fekvő Egyházaskéren, melynek 2011-ben 238 lakosa volt. Az 1971 elején írott riport¹⁴ szerint az akkor a közeletben is csak Vrbicának nevezett faluban 1200 lakos élt, de „az utóbbi két évben kétszázan hagyták el a falut, tizenegynéhányan pedig épp a napokban készülnek Nyugatra”. Az egyik fiatal szakember azon morfondírozik, hogy értesíteni kell a belügyet, mert már nincs elég traktorista sem, elcsábítják őket máshová, vagy

¹³ L.: NÉMETH István: *Zsebtükör*, Forum, Újvidék, 1973, 58–59. p.

¹⁴ NÉMETH István: Vrbica: magunknak okozunk kárt, In: Uő.: *Zsebtükör*, 62–64. p.

Nyugatra költöznek. Egyiküket különösen szeretnék visszatartani – a riporter szerint ez aligha lehetséges –, de az érintett elmondja, hogy három évig munka nélkül tengett-lengett, s elege lett, kilencmagadával Bécsbe készül segédmunkásnak egy kőfaragóhoz.

A vendégmunkásság kapcsán szintén irodalmi művekhez tudunk elsősorban fordulni, mert a kitelepülőkhöz hasonlóan róluk sem készültek kutatások, életinterjúk stb. A már említett lényeges elem: a szenvedés kultúrája, a szenvedés, amely új minőségében jelentkezett. Nem az éhezés, minősíthetetlen lakhatási körülmények, a terméketlen föld, az áldatlan oktatási és egészségügyi állapotok, a kizsákmányolás, a csendőri vagy kommunista terror, az elnyomás, a vérbosszú, hanem az otthontalanság, az idegenbeszakadás miatt kialakult szenvedéskultúra, ami a másik oldalon, az otthon maradóknál is kialakult az elmenők hiányában.

A hatvanas évekig ugyanis azért szenvedtek az emberek, mert szegények voltak, viszont szabadok sem lehettek, sem magyarként, sem állampolgárként, hacsak nem váltak a hatalmi struktúra részévé (illetve ha egyáltalán érdekelte őket a politika és a szabadság mint olyan). Szenvedtek, ugyanakkor valahol – mint *tisztes, becsületes* emberek – *boldogok* is voltak, mert autentikus életet élhettek. A vendégmunkásoknál minden felborul: egyfelől gazdagok lesznek, másfelől mégis szenvednek. Szenvednek, mert sokat kell dolgozniuk, és ebben tönkremennek. Honvágyuk van; hiába, hogy gazdagodnak; mert egyfajta páriasorsban élnek, idegenként, számkivetetten, *s kinn* mindig is jövevények maradnak, ugyanakkor *otthon* meg elvesztik korábbi gyökereiket.

A hatvanas években bármely jugoszláv állampolgár – formális, de kijátszható követelmények betartása mellett – munkát vállalhatott Nyugat-Európában. Számuk folyamatosan emelkedve a hetvenes évek elején – a családtagokkal együtt – már meghaladta az egymillió embert (az 1981-es népszámlálás szerint 874 966 volt ez a létszám); ez annyit jelent, hogy sokáig minden hazai 100 munkavállalóra 20 külföldön dolgozó jutott. A vendégmunkásokra speciális vámszabályokat léptettek érvénybe (korlátozott mennyiségben bármit – például egy tévét, szerszámokat, „fehér” technikát hazaköltözéskor vagy évente – behozhattak vámmentesen), a háztartások fogyasztói szokásai rohamosan megváltoztak. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a vendégmunkások háromötöde paraszti vagy mezőgazdasági munkakörnyezetből érkezett (1973-as adat az NSZK-ban dolgozó jugoszlávokra vonatkozóan; a legtöbben közülük itt vállaltak munkát), így a fogyasztásban bekövetkező változások még drasztikusabbaknak, látványosabbnak feltételezhetőek az alsóbb rétegekben.

A kérdés az, melyik csoport a vállalkozókedvűbb, kiknél jelenik meg igazán „a kapitalista szellem”, az üzletelgetés, a biznisz hajlama – a csempe-szekernél vagy a vendégmunkásoknál. Első ránézésre úgy tűnik, természe-

tesen a csempészeknél, hiszen ők mindent kockáztatva (a befektetett pénz elvesztését, esetleges pénz- és börtönbüntetést bekalkulálva) folytatják tevékenységüket a gyakran több mint tisztos haszon reményében, magukat fizikailag különösebben meg sem erőltetve. Ugyanakkor tudjuk, hogy az iskolázatlan vendégmunkásság a nyugati országok legrosszabb, presztízzsel semmiképpen sem bíró, bár relatíve jól fizetett munkáit kénytelen elvállalni – a szakmunkások ott már e csoport elitjének tekinthetők. Ennek ellenére úgy gondolom, a vendégmunkás a vállalkozókedvűbb. Ő új életet kezd az anyagi boldogulás reményében: évekig lemond a kellemes életről, naphosszat, hétvégenként is dolgozik egy olyan környezetben, amely úgy nyelviileg, mint kulturálisan elüt otthoni világától, s amely helyen valójában páriáléba taszított; jogai alig vannak, egzisztenciája némiképp bizonytalan, ugyanakkor jövedelme viszonylag magas szinten mozog, de előrehaladásra az ottani társadalmi ranglétrán nem sok esélye van.

A vendégmunkásság csúcskorszakában, különösen a hetvenes évek elején a sajtó is élénken foglalkozott a témával, több módon is. Így a legnépszerűbb magyar hetilap, a szabadkai *7 Nap* több sorozatot, rovatot indított a *Szülőföld üzenete* című mellékletében „külföldön dolgozó munkásaink számára”, amely párhuzamosan szerbhorvát nyelven is megjelent a *Subotičke novine*-ben. Itt is a kettősség uralkodik: a vendégmunkás anyagilag boldogul, de sok mindent elveszít. Az *Embereink az NSZK-ban* című sorozatnak már a címe – *Honvágy* – és az alcímei is beszédesek: *Jugoszlávia messze van...*, azaz évente csak egyszer-kétszer tudnak hazautazni; *A pénz nem minden* – hiába az aranybánya, ha kitör a honvágy; *Itt is, ott is Gastarbeiter* – azaz végül otthon és kinn is idegen lesz. A *Munkásainknak* című, ötrészes cikksorozat a távozások okaival, az ezzel előállt családi és szociális problémákkal, gyerekeik nevelésével, kinti lakás- és munkakörülményeikkel foglalkozott, de némi elriasztó szándék is mutatkozott az utolsó részben, amely a politikai veszélyekről szólt, az agresszív, szélsőséges politikai emigrációról, amely „a klerikális és a polgári körök nyomására keletkezik”. Tény, hogy a szerb és a horvát, majd az albán politikai emigráció igen jelentős volt, de az *usztasa* és *csetnik szervezetek* nemcsak egymással küzdöttek, hanem a jugoszláv titkosszolgálatokkal is, és a merényletek sem voltak ritkák. Ám a vajdasági magyarok kapcsán ilyesmiről aligha beszélhetünk, még ha a *7 Nap* arról is értekezett, hogy a magyarországi, romániai, csehszlovákiai és lengyelországi (!) emigráció nemzetiségi alapon próbálkozik a verbuválásukkal.

Az írások tájékoztattak a kint élők klubjairól, dicsérőleg szóltak azokról a párttagokról, akik kintről is fizetik a tagsági díjat (miközben a legnagyobb szegény épp az volt a rendszer számára, ha párttag emigrált). A *Munkásainknak otthonukról – itthoniaknak vendégmunkásainkról* című sorozat a vendégmunkásokat a vajdasági munkalehetőségekről tájékoztatta, másfelől praktikus tanácsokkal látta el őket a német munkatörvény változásai kapcsán (például

hogyan szigorúbban büntetik a törvénytelen munkavállalást, kik és hogyan jogosultak az NSZK-ban a lakbérpótlékra, de arról is, hogy a jugoszláv szakszervezeti kongresszuson hogyan választhatják meg küldötteiket). Ki kell emelni, hogy a lap a távozások okairól írva nem hallgatta el, hogy „dolgozóink bevallása szerint sokukat nem is a gazdasági okok készítették külföldi munkavállalásra, hanem embereik és politikusaik is. Sérelmezték a demokratikus eszmecsere nyílt bírálási lehetőség elfojtását [!] a vállalatokban. Nehezen viselték el, hogy a vállalatvezetők sok helyen amolyan kiskirályságot alakítottak ki...” Ugyanitt közölték az 1971-es vajdasági adatokat is, miszerint a munkaképes vajdasági lakosság több mint 9%-a dolgozik külföldön, illetve a munkaviszonyban lévők 16%-a, s a 75 ezer vendégmunkásból 55 ezer 30 évnél fiatalabb, de ettől függetlenül is még mindig 40 ezer embert tartanak nyilván munkanélküliként a tartományban. Ám ugyanitt munkaerőhiányt vizionálnak, mivel a gazdaság fejlődik. Ám nemcsak ezzel *csábították* haza a munkásokat, hanem azzal is, hogy a kinti élet nehézségeit ecsetelték: kinn úgymond kiderül, egy-két év alatt nem lehet annyit összeszedni, amennyit terveztek, ezért fellép az *idegesség*, sok családi probléma keletkezik, mert a kapcsolatok már nem szorosak, a gyerekek felügyelet nélkül maradnak. Arra is figyelmeztettek, hogy még mindig sokan távoznak a közvetítéssel megbízott intézmények segítségével nélkül, ami miatt kiszolgáltatottá válnak a munkaerőpiacon. Maga a tartományi munkáltató közösség mint szerv is kiadott figyelmeztető közleményeket, annak kapcsán is, hogy az NSZK-ban élők mire ügyeljenek („ne mondjanak fel munkahelyükön” – ?!), érjenek vissza időben a szabadságról stb. A lap előszeretettel közölte a kint élők olvasói leveleit is, amelyek szintén a nehézségeket ecsetelték. Az élelmesebb kinn élők viszont saját pecsenyéjüket sütögették a lapban, kvázi reklámozták szolgáltatásaikat a kereseti adó visszatérítése kapcsán, vállalva annak intézését. Hangsúlyozom, a *7 Nap* korántsem az egyedüli média volt, amely ilyen mélységben foglalkozott a témával, ezt tette például az Újvidéki Rádió is, de más köztársaságok médiái is.

Fogyasztás és státuszjelenségek

A vendégmunkás állapota átmeneti, azaz feszültségekkel terhelt, az (otthoni) válság áthidalására tett próbálkozás, a siker pedig kérdéses – ám a fogyasztás tekintetében bizonyos az előrelépés. Az anekdoták ellenére – hogy a vendégmunkás kinn kutyaételt evett, mert a háziállatoknak szánt konzervek címkéjén is virsli volt, de feleannyiba se került – lehet ugyan igaz, hiszen még így is jóllakik, illetve jobbat ehet, mint gyerekkorában vagy eljövetelekor. A mítosszal ellentétben ugyanis a Vajdaság ekkor korántsem volt oly gazdag (iparát elhurcolták, a vállalkozó rétegek javát adó németek elmenekültek, a

zsidókat deportáltak), és mint azt riportokból, dokumentumfilmekből láthatuk, a napszámosok, kubikosok ugyanúgy szalonnán és kenyéren éltek, mint elődeik.

A kultúrák és tárgyak határon át történő vándorlásában ők játszottak igazán döntő szerepet. A háza nyugati mintára épült, részben életmódja is a nyugatit másolta – abban a pár hétben, amelyet a szabadsága alatt otthon töltött. Nem pusztán tévéje volt, hanem márkás színes tévéje távirányítóval, ő honosította meg a (dupla)kazettás magnót és a képmagnót, a videokamerát, majd a számítógépek (ZX Spectrum, Commodore) is általuk kerültek be leginkább az országba. Elnagyolva, de bátran állítható, hogy a vendégmunkás a falusi, *organikus*, hagyományos fogyasztói kultúra helyére behozta a városi kultúra egyes elemeit (búbos kemence helyett a központi fűtést). Ha barátait vacsorára hívja, már nem a szokásos bográcsossal, nyárson sült malaccal, nehéz, zsíros étkekkel és kenyérhegyekkel várja, hanem rostonsülttel és körettel. Nem pálinkával, hanem whiskyvel. A vacsora után német sör, francia bor kerülhet az asztalra. Már nem a mennyiségen, hanem a minőségen a hangsúly. Nem pazarlással kell és lehet kifejezni a státuszt, hanem *kulturált*, mértékletes fogyasztással (s amely vélhetően drágább az otthoni hagyományos verziónál, de éppen ez hat kevésbé pazarlónak). Ezek igazi státuszjelenségek, melyekkel kifejezi, hogy itt él, ideiglenesen távozott, ám hangsúlyozza, vissza fog térni (ezért kezd rögtön házépítésbe otthon, míg kinn lakbérben lakik). Korszerű barkácskészlettel rendelkezik, s – akárcsak Nyugaton – a ház körül bármiféle újítást, szépítést maga végez, noha ez gazdaságilag részben irracionális, mert odahaza a mesterek munkadíja sokkal olcsóbb (a végeredményt pedig igen ritkán, sőt kevesebb ideig élvezheti, akár az üdültulajdonosok vagy a szocializmus *embere* a telken). A feleség sűrített tejet önt kávéjába, mely nem törökös, hanem presszó-módra készül el. De sorolhatnám a példákat az öltözködéstől kezdve (a levetett holmiban a rokonok, ismerősök flangálnak büszkén tovább) a tévéműsorok kiválasztásán át (műholdantennákkal is ők rendelkeztek legelőször a nyolcvanas évektől) az ajándékozási szokásokig.

A vendégmunkások tehát már nem szükségleteiket elégítik ki, hanem új szükségleteket hoznak létre modellkövetéssel, és már ez utóbbiakat elégítik ki, miközben felmutatják a mintát az otthonmaradottaknak. A szokások átalakulásával és ennek otthoni átadásával kapcsolatosan idézem a V.-vel készített interjúból:

Itthon a törököt ittuk, és amikor kimentünk, akkor még egy rövid ideig a török kávé ittuk [a hatvanas években]. Amikor hazajött valaki, bevásárolt törökkávéból, és akkor az kitarzott addig, amíg újra haza nem jött. Vagyis itthonról vittük a török kávé. Amikor az elfogyott, akkor Németországban vettünk kávé, de azt nem lehetett úgy megfőzni, az más őrlés, más darálás, sokkal szemcsésebb. Valami barna lötytyöt kaptunk

abból. Akkor kezdtünk átállni. Próbáltuk a nesz kávét, de az nem ment, nem tetszett. Akkor vettünk egy kávéfőző gépet, ez még a hetvenes évek közepén volt.

Hogy itthon ennek milyen hatása volt? Hát például a sógoroméknál még ma is mindig presztízskérdés, hogy nesz kávé legyen a házban [a kilencvenes évekről van szó]. Ezt részben tőlünk vették át, kezdetben hoztuk nekik, ez volt a családi ajándék, hogy mindenki kapott egy nesz kávét. A baráti kör, a rokonok, az ismerősök, akik kávéznak, vagy rendes kávét hoztunk nekik, vagy nesz kávét. A családban mondták, hogy most már ne hozzunk ajándékba, mert pénzük nekik is van nesz kávéra, és van olyan, hogy elmegyünk, és mondja a feleségnek, hogy most nesz kávét főzz, ne fukarkodj vele.

A vendégmunkás a műalkotásokban, a riportokban

Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regénye az 1968-as regénypályázat elsődíjasakét jelent meg.¹⁵ Gion erősen valóságábrázoló, már-már szociográfiai módszere segít, hogy láthassuk, miképpen viszonyultak akkor a gasztarbajterhez (noha nem ez a fő téma). Az átlagban harmincéves társaság nyaranta hazavárja Németországból Fehér Lót, aki becenevét onnan kapta, hogy egy évben olyan ingben jelent meg, melyen egy White Horse whiskyvel virított, és azóta barátainak is hoz egy hasonmárkájú üveggel (bár tavaly egy-egy táskarádióval állított be). Fehér Ló mindig nyugati márkájú kocsival érkezik, amin azon nyomban túlrad. Mindenki keresi a társaságát, hogy német márkát vehessen tőle. Fehér Ló nem sokat beszél kinti körülményeiről, életmódjáról; általában semmit sem mond. Hanem egy hónapig azt az életmódot folytatja, amit egykoron: kocsmába járnak, vacsoráztatnak. Megbecsülésnek örvend, itthoni üzletelgetését senki sem nézi rossz szemmel, s legfeljebb, ám tipikusan a rendőrfőnök érdeklődik utána. Általánosítva: a vendégmunkás elismert, és csak a hatalom szemében gyanús, ám csak ha politikai konnotációk merülnek fel, esetleg valutaüzerkedik. Nem nézik le, mert kinn ki tudja, mit dolgozik, nem vetik meg, mert elhagyta környezetét (hiszen ajándékokkal tér vissza, vacsorát, italt fizet), teljes jogú tagja a társadalomnak, mi több, bizonyos funkciókkal rendelkezik, hogy az itthonmaradottak jobban boldogulhassanak. A hatalom szemében a valutázás miatt szálka, de mindenki tudja, hogy ennek pozitív funkciói vannak, mindenki jól jár.

Másik példám a *Forró szél* című jugoszláv filmsorozat, amelynek főszereplője, Šurda Magyarországon is igen népszerűvé vált. Borivoje Šurdilović örökösen munkát keres, és noha valamit mindig talál, gyorsan otthagyja.

¹⁵ GION Nándor: *Testvérem, Joáb*, Forum, Újvidék, 1969.

Jól élni, enni-inni, mulatozni szeret. De úgymond betegeskedik, vérnyomása folyton leesik, ezért csak irodai, kényelmes munkát tud vállalni. Egyik örökös segítője egy gasztarbajter, aki fehér Mercedesszel járogat haza, fehér öltönyben és gondozott bajuszkával intézkedik. Autóját gyerekek rajzik körül, akiknek nagyvonalúan csokoládét és színes ceruzát osztogat. Ő azonban nem pozitív alak: nem tudjuk, kinn mit csinál, folyton settenkedik valamilyen, üzletel, alakjában az úgazdag, stílustalan sznob fedezhető fel. És habár segít Šurdának, közbenjárása nem sokat ér. Amikor kihívja Németországba, kiderül, hősünknek idős nőket kellene szórakoztatnia, azaz dzsigolónak kellene állnia: a nyugati kapitalizmus ilyesformán *kurva*. Jobb otthon – sugallja a sorozat, és sok kínlódás után Šurda megtalálja a helyét, mesterfodrász lesz, családot alapít, állami lakást kap.

Sokkal árnyaltabb az egyetemes magyar irodalomban is centrális helyet elfoglaló, 1971-ben Djuphultban született opus, a *Kormányeltörésben*, amelyet az első *Symposion*-generáció egyik költője, Domonkos István írt svédországi száműzetése kapcsán. A vers leredukált nyelvezetének ötletét Domonkos saját kislányától „lopta”, aki egy magyar kortársának írt levelet. Versében, amelyben egyetlenegy *helyes* mondat sincs, egy vendégmunkás számol be hányattatott sorsáról, aki anya- és befogadó országa nyelvével is küszködik. A *Kormányeltörésben* a vendégmunkássors negatívumainak tárháza: megelevenedik az otthontalanság, a nosztalgia, a bőröndben kicipelt vekni és oldalnyi szalonna („én menni külföld / mit munkaengedély / kofferben szalonna / két kiló kenyér”), a gasztarbajterség politikai háttere („én lenni / elnökök vezérek / mi meghalni mindnyájan / ügyis téves csatatéren”). A vendégmunkásság kényszerpálya: szükség hozza létre, „történelmi szükségyszerűség”, melynek mókuskereke magát az embert is felőrli („én állni márványtalapzaton / élet lábujjhegyre állni / vágni engem nyakon”). Az anyagi boldogulásért túl nagy árat kell fizetni: „én gondolni / én nem menni haza / fogni kapa / emelni életszínvonal / kapni gerincből görbe vonal” – azaz egészségével is fizet. Hiába, hogy „én szerezni óriás vagyon”, mert „élet lóversenyen kukkertokkal / vágni engem nyakon”. Domonkos vendégmunkás-balladájának is centrális témája a sehová-sem-tartozás, a kivetettség, az az állapot, ahol az anyagi jólét mellé a kizártság párosul: elveszíti otthonát, nyelvét, kultúráját, de másikat nem tud szerezni helyette, legfeljebb felemásan, hiányosan. (A költő-zenész Domonkos később részben teniszdedzőként kereste meg kenyerét.)

Emellé talán nem árt felidézni azt, amit már idézett interjúalanyom mesélt el, aki a hetvenes évek végén lett vendégmunkás férjével együtt egy német kisvárosban, ahol akkortájt 70-80 vajdasági magyar vendégmunkás verődött össze, így általánosságokban is beszélhetett. Elmondása szerint sokan nem bírtak kinn többet pár évnél a hatvanas években. Javarészt iskolázatlan emberek voltak, akik a legnehezebb munkákat kapták, a nyelvet sem tudták

megtanulni. (A férjével ők igen, és szakmunkásként dolgoztak.) A feszített munkatempó (szabadnap nélkül napi 10-12 óra), továbbá az, hogy az étkezésen is spóroltak: otthonról vitték a szalonnát, a befőttesüvegben zsírba le-sütött húst stb. (bár ennek V. szerint nosztalgikus jelentősége is volt, a hazai ízek tartották bennük a lelket), s hogy általában véve igen egészségtelen élet-módot folytattak, hamar meghozta a böjtjét. V. meglepődve tapasztalta, hogy sokan azok közül, akik általában öt évet sem dolgoztak le ott, hazatértük után igen gyorsan meghaltak, noha nem voltak idősek. A kivándorlás/vendég-munkásság egészségügyi vonatkozásaira azonban sosem figyeltek, ahogyan az alighanem szintén nem egyedi pszichiátriai esetekre sem, mely betegségek kialakulásához hozzájárulhatott a kinti egyedüllét, azaz a magányosság, a családi, rokoni, baráti kötelékek hiánya, a válások.

Akárcsak Szekeres Ferenc 38 éves muzslyai szabó esetében: három és fél évet bírt ki családjával Ausztráliában. „Az idegbaj és a honvágy teljesen tönk-retett – mondja Szekeres. – Azért jöttem haza, mert ott nem éreztem magam jól, nincs barát, idegen a környezet...” Pedig ott élt az öccse is meg vagy har-minc közép-bánáti, muzslyai család. Ám „mi földiek ritkán találkozhattunk, mert ott senki se ér rá, sokan még vasárnap is dolgoznak, és az emberekből valahogy kihál a testvéri szeretet. Olyasmi pedig, hogy átmegyek a szom-szédba egy kis beszélgetésre, teljesen lehetetlen, mert az ember azt se tudja, ki a szomszédja.” Néha ugyan találkoztak a földiek, „akkor pedig föltettük a hazai lemezeket, és – megmondom, ahogy volt – sírtunk”.¹⁶

A sírás örök dolog: 1997-ben adták ki a *Menni vagy maradni? – Sorsripor-tok a vajdasági magyar értelmiség kételyeiről* című interjúkötetet (Napló Kiadó, Újvidék). Ebben meséli el Horváth Lehel szabadkai magánvállalkozó, hogy 1990-ben Ausztráliában tartott terepszemlét, egy hónapot töltött kinn, itthon a felesége már a repülőjegyeket intézte. „Engem ott ért az újesztendő. Emi-nens körökben töltöttem a szilvesztert. Az ausztráliai magyarok találkozója volt éppen akkor. Én mint zenész jelentem meg ott. Sok embert megismertem a zene révén. A nagykövettől kezdve a magyarok elnökéig. Tehát egy ilyen körben vártam az újévet is. Előkelő társaságban voltam. Amikor eljött az éj-fél, az emberek java része elkezdett sírni. Egymásra borultak és sírtak. Ezen én csodálkoztam. Nálunk nagy az öröm szilveszterkor. Amikor elhangzott a himnusz, az emberek egyszerűen elkezdtek sírni. Mondom én: »Ez agyrém! Én nem ide való vagyok! Valami baj van ezekkel az emberekkel! Én nem va-gyok hajlandó sírni minden újévkor és valami belső terhet viselni.«”

Úgy tűnik, a sírás, mégpedig a jólétben élők boldogtalansága mintegy a vendégmunkásság (és az emigránsok) *nemzeti* sajátossága lett, olyan kultu-rális jegy, amely alapvetően összeköti őket a határokon keresztül is. De az otthonmaradók is megszenvedték, és ez a téma a vajdasági magyar sajtóban

¹⁶ NÉMETH István: Aki hazatért, *Magyar Szó*, 1971. február 14.

is megjelent, sőt az egyik kedvenc motívum, amely kidomborítja a vendégmunkásság közvetett hátrányát.

A nyolcvanas évek elején már elérkezett az összegzés ideje is. Világos lett, hogy akik már húsz éve elmentek, aligha jönnek vissza. Nem mindenki vágott házépítésbe, a kevésbé sikeresek sem, és aki a tengeren túl kötött ki, végképp nem fog visszatérni. A szenvedés a szülők oldalán jelent meg markánsan, derül ki Németh István korabeli kisriportjaiból. A *Ne sírj, Bingiském!* címűben egy özvegy férfi beszéli el életét 1981-ben,¹⁷ aki magára maradt, két lánya közül az egyik került Ausztráliába. A cikkben felmerülnek az átadott értékek: „mi örökké takarékosan éltünk”, „iskoláztattuk mindkét lányunkat”. De a szegénység megmaradt, még a fürdőszobát sem sikerült befejezni. Az egyedüli életcél az maradt, hogy megspórolja az ausztrál repülőjegyet, láthassa lányát és először – s talán utoljára – két unokáját: „A nagyobb lányom van kint. Kivitte egy felsőhegyi fiú. Épp a Magyar Szón keresztül ismerkedtek meg.” Mint Predrag J. Marković tanulmányában is olvashatjuk, ez az ismerkedési forma (hirdetesen keresztül, illetve képeslap révén) igen elterjedt volt a kint élő/ dolgozó férfiak részéről. A kötet következő írásában, a *Magnókazetta* címűben,¹⁸ amely eredetileg szintén a *Magyar Szó* című napilapban jelent meg, a vezérmotívum ismét a szülő és az elvándorolt gyerek közti viszony: a polcon ott sorakozik az öt kazetta, kettőt Tamás Ausztráliából, kettőt Sándor, egyet Péter küldött a szintúgy özvegy férfinak, utóbbi kettő Franciaországon át kötött ki Svédországban, ott szomszédként élnek. Az öreg elmeséli, hogy úgy volt, csak kipróbálják, de aztán kinn ragadtak, és jól mehet a dolguk, ám-bár: „Alighanem Péter írja az egyikben, a második vagy a harmadik levélben, hogy »olyan jól megy a sorunk, hogy már king szívet szívunk«. Alighanem valami cigarettaféle lehet. Mondogattuk is otthon az öregasszonnyal, ezért nem volt érdemes odamennetek, hogy king szívet szívjatok. Mégis elmentek.” Vagyis a fogyasztás nem feltétlenül érték, amire a hazatérő fiú is rájön: „Sose felejttem el: amikor Sándor belépett a kiskapun az udvarba, lehajolt, és megcsókolta az anyaföldet. Többet innen soha sehova, mondta...” – aztán három hónap után mégis, ismét felkerekedik. De ez a tipikusnak mondható keret (külföldön lehet fogyasztani, ám itthon szegényen is jobb) voltaképp a hatalom számára legitimációs forrás lehet: a jó élet nem a jólétben valósul meg elsősorban, hanem a szülőföldön maradás, az otthon, a hazafiasság az elsőrangú érték. Ám az idős férfi végül arra is kitér, hogy édesapja azt mesélte, régen Brazíliába mentek a szegények egy darab kenyérért, most viszont „ügyvédek, orvosok, mérnökök” is útra kelnek – „Mert csábítja őket a... mit tudom én, mi csábítja őket annyira...” Pedig 1982-ben a szabadság vagy a szabadság illúziója is csábíthatta őket, de erre a riporter sem utal.

¹⁷ NÉMETH: *Arcok zsebtükörben*, Forum, Újvidék, 1984, 261–264. p.

¹⁸ *Uo.*, 265–268. p.

Különösen fájdalmas az anyának, ha a legkisebb fiú távozik (*Hús év után*),¹⁹ ám az anya utolsó kívánsága, hogy még egyszer lássa a fiát, teljesül, amikor az hazalátogat Ausztráliából – nyugodtan fog immár meghalni. Jellemző, hogy egy másik, magára maradó özvegy marad szülőfalujában, a kis házban akar meghalni, nem megy egyik gyermekéhez sem, sem a közeli faluba, sem Hamburgba (*Vázlat a hűségéről*).²⁰

A hatvanas évek konjunktúrája utáni válságot tükrözi a szépirodalom is. A nyolcvanas évekből a *Gastarbeiter story* című novellaciklust emelem ki Tolnai Ottó *Prózák könyve* című kötetéből.²¹ A ruhaszárító kötélben az USA-ba távozó Vermes, aki vállalatát a vádak özöne miatt hagyja ott, nem tud magával mit kezdeni, és az otthonról utánaküldetett ruhaszárító kötél bogozgatása jelenti számára az egyetlen megnyilvánulási lehetőséget, magát az életet. A *Gastarbeiter story* című novella egy hazaküldött levél, amelyben a levélíró a németországi munkakörülményekről számol be panaszfolyamában: a Mercedes gyár szalagjánál csak külföldiek dolgoznak, németeknek nem adnak ilyen emberölő munkát, nem is kell nekik. A jugoszláv vendégmunkást törökök erőszakolják meg a házban, ahol a vécét sem lehet lehúzni. „A lényeg szerintem az, hogy a gazdasági válságot arra használják ki, hogy a legrosszabb helyekre passzoljanak át bennünket. Formálisan persze egyenlőek vagyunk a németekkel” – e sorok arra utalnak, hogy a nyolcvanas évek Németországában újra egyre keserűbb a vendégmunkások kenyeke. Erről van szó a *Briliánsban* is: egy asszonynak Németországban hal meg a férje, miközben ő otthon vár a férj végső hazaköltözésére. Emiatt kénytelen ő maga kinn munkát vállalni: takarítani, majd május végétől spárgázni: „A világon már csak a bácskaiak hajlandók spárgázni.” A nyolcvanas években Jugoszláviából már buszokkal viszik ki az embereket az igen nehéz idénymunkára – a novellából kiderül, hogy mindegyik asszony a sor végén bevesz egy fájdalomcsillapítót, minek hatására mindenféle bizarr, hülye történetet mesélnek munka közben.

A nyolcvanas évek tehát elkülönül a korábbi időszak békésebb, optimistább időszakától: a vendégmunkás a legnehezebb, embert tönkretévő munkákat kaphatja csak; szétfoszlik a korábbi (elképzelt) aranykor, ráadásul a kereset sem elegendő arra, hogy a korábbi vendégmunkás-stratégiákat valósítsák meg odahaza a fogyasztás, életmód terén – ez már csak a folyamatos felzárkózó próbálkozás, s nem a lépcsők ugrálása.

Az irodalmi példák világosabbá teszik, hogy a gasztarbajterek nyugati mintakövetésnek mik lehetnek a szociálpszichológiai aspektusai: egyértelműnek tűnik, hogy az általuk felvett modell nem csak az elkülönbözödést

¹⁹ Uo., 269–272. p.

²⁰ Uo., 273–275. p.

²¹ TOLNAI OTTÓ: *Prózák könyve*, Forum, Újvidék, 1987.

szolgálja. A gasztarbajter tudja-látja, hogy munkájának értéke összhangban van a keresménnyel, pontosan érzékeli, hogy „minden pfenningért megdolgozott”. A pénz nem jön-megy, mint mondjuk a csempészeknél, nem szerencse függvénye, nem politikai kapcsolatoké, cinkos vállalkozói összefogásoké, hanem csakis a munkáé. A kalkulálhatóságra épülő kapitalizmusban maga is szert tesz a tervezés-kiszámítás képességére, így ahogy hazatér, a kapitalizmus szelleme tovább munkálhat benne: nincs helye pazarlásnak, legfeljebb szolid ünneplésnek. A *dolgos hétköznapiak* emberölő világát nem duhajkodással ellenpontozza, hanem úgy, ahogyan nyugati kollégáitól látja. Ezt az életmódot viszi haza és adja tovább.

Jó esetben: a kilencvenes évek ugyanis minden számítást áthúztak, gyakorlatilag az a vajdasági magyar lehetett sikeres vállalkozó, aki a maffiával együttműködött, a túlélők számára pedig az alternatíva a benzin és egyebek hordása, csempészése, árulása maradt az alkalmi piacokon.

A vajdasági magyarok számára is a vendégmunkáskodás és az elvándorlás mint üdvözlési, boldogulási avagy érvényesülési út elsősorban tehát a hatvanas-hetvenes években jelent meg sikeres modellként, illetve az utóbbi időkben. Természetesen akadtak családok, amelyek visszatértek szépen berendezett, új házukba, némi anyagi tartalékkal, folytatva egykori szakmunkájukat, vagy extenzívebb mezőgazdasági termelést folytatva, vendéglőt-motelt nyitva. A visszatérők egyik motivációja az volt, hogy a gyerek anyanyelvén kezdje el iskoláit. Személyes emlékem, hogy egyik osztálytársam az óvodát még németül járta kinn, és az első osztályban még komoly problémái voltak a magyar nyelvvel (és a mai napig németesen raccsol). Ám amikor negyedik osztályban németül kezdtünk el tanulni, már semmire sem emlékezett, bár könnyebben ment neki az (újra)tanulás. E vendégmunkásgyerekekben azonban megmaradt egy sajátos, a befogadó állam iránti viszony, Németországra, az ott eltöltött időkre büszkén tekintenek vissza, identitásuk egyik elemévé vált, ami különösen a fogyasztási cikkek (német ruhák, technikai eszközök, zene, focilabda stb.) fejeződhetett ki. Ráadásul többnyire a családok többségének élt/él kinn rokona, ami egyfajta versengéshez vezetett. Ugyanakkor csonka családok is akadtak (a falvakban akkor még igen ritka volt a válás), a sikertelen külföldi munkavállalás oka a nők esetében a gyermekvállalás is lehetett, a válás után magukra maradvá pedig kénytelenek voltak hazaköltözni. Azaz akadtak (csonka) családok, akik itthon ugyanolyan szegénységben folytatták életüket, mint azelőtt.

Az újabb generációk stratégiája tehát megváltozik, láthatóvá válik, hogy az előzőek sem térnek vissza feltétlenül pár év múlva, sőt legfeljebb a nyugdíjasok, de ők is inkább a kilencvenes évektől, azaz azok, akik már az első hullámban távoztak és a kinti nyugdíjból itthon kényelmesen megélhetnek, míg kinn inkább szűkösen. 1991-től lezárultak a határok a (kis)jugoszláv állampolgárok előtt, s máig meghatározatlan számú vajdasági magyar tá-

vozott. Politikai képviselőik egykor szerették kihangsúlyozni a menekülés tömegességét, de a kilencvenes évek közepén emlegetett 40 ezres szám – családtagokkal együtt – túlzó lehet a menekültek és a *simán* kivándorlók számát összeadva, ez az akkori népesség 10-15%-át jelentette volna. Nem volt kevés azok száma, akik Magyarországról tértek vissza, főleg akik egyedül vállaltak akkor munkát.

A kilencvenes évek a Nyugatra való emigrálásban gyökeres fordulatot hozott: 1991 után csak vízummal lehetett Németországba, illetve Nyugatra utazni, amit nehezen tudtak megszerezni a jugoszláv/szerb állampolgárok (egy speciális szerbiai csoport a mérnököké, egyetemi tanároké, akik egymást segítve távoztak, így Kanadában diaszpóracsoportokat alkotva).

A kilencvenes években a magyarok története már egy másik történet, egész más (gyakran számonkérő) diskurzus alakul ki a menés/maradás témakörében, mikor alapszinten szorulnak rá rokonaik hazaküldött pfennigjeire (egy tojás ekkor 1-2 pfennig volt a piacokon). Az elvándorlók stratégiája is más: aki elmegy, eladja azt, amit tud, a cél Magyarország, Ausztrália, Kanada, a befogadóbb országok, felszámolva a rokoni/baráti kapcsolatokat is, s így a kulturális-nyelvieket is.

Durva becsléseim szerint ma aligha él állandó jelleggel a Vajdaságban 200 ezernél több magyar, a 2011-ben összeírt 251 153-mal szemben. És akkor még nem szóltam arról, hogy 1990-től egy új réteg is megjelenik, a Magyarországon tanulóké, a becslések szerint 90%-uk nem tér vissza a Vajdaságba. 2010 után a cél pedig már egyértelműen a Nyugat, nem pedig Magyarország. A vándorlás sem rétegspecifikus: a segéd- és szakmunkások inkább vendégmunkásnak mennek, olykor még a család is otthon marad (vagy a fiatalabb gyerekek követik az apát), biztosnak tűnő várost/államot választva, mint például Bécs, ahol a már ott lévő kolónia tagjaként vállalhat munkát, akik segítenek is neki (tipikusan az építőiparban).

A fiatalabbak azonban már sokkal mobilabbak, több országot próbálnak ki. Ők azok, akiknek sem közeli, sem távoli terveikben nem szerepel a hazatérés. Aki viszont visszamegy, s családotul próbál vállalkozni, munkát találni, berendezi az otthonát, a vajdasági magyar sajtóban a hős, a pozitív példa szerepét kapja. Igaz, adott esetben a hazalátogató, ám már kinn is érvényesülő, szellemi munkát végző vagy abba az irányban haladó kivándorló is pozitív szerepet kaphat. Ugyanakkor egy másik bevett stratégiává vált, hogy országtól függően egy-két év ledolgozása után maguk választják a munkanélküliséget, a befogadó állam munkanélküli segélyéből pedig hazatérve jól megélnék, majd ha az lejárt, újra útra kelnek.

*

Összességében tehát elmondható, hogy az utóbbi fél évszázadban a vajdasági magyarságra a migráció igen széles tárháza jellemző, a mindennapokban folyton jelenlévő kérdés: mit tegyen, aki még ott él? Hogy a helyzet a közösség szempontjából akár végzetes is lehet, azt már a mérvadó politikai erők is elismerik, a korábbi *megmaradtunk!* jelszó hangoztatása helyett.